

ETIMOLOGIJOS PASTABOS

1. Lie. *pavéikslas*

Nuo K. Būgos laikų lie. *pavéikslas* kildinamas iš prolytės **paveizd-klas*, turėjusios patirti tris fonetinius pakitimus: 1) asimiliaciją (**paveizdklas* > **paveistklas*); 2) *-t-* iškritimą (**paveistklas* > **paveisklas*); 3) metatezę **sk* > **ks* prieš priebalsį *l*. Plg. Būga TiŽ II 470; Skardžius ŽD 193, 591; Fraenkel LEW 556; Otrębski GJL II 108.

Kiekviena iš šių prielaidų kelia sunkumų. Pirma, lietuvių kalbai neįprasti priesagos *-kl-* vediniai iš prezenso kamienų (šiuo atveju *pa-véizd-*). Pirminiai šios priesagos vediniai padaromi iš verbalinės šaknies (*sėkla* : *sėti*, *dúoklė* : *dúoti*, *panérklas* : *panérsti*, *gerklė* : *gérsti*, *žénklas* : **ženti*/**žinti* etc.), o antriniai – iš infinityvo kamienų, pvz.: *mokyklà* : *mókyti*, *sakyklà* : *sakýti*. Antra, *-t-* iškritimas grupėje **stkl* neparemiamas jokiais paralelėmis. Trečia, dėl suponuojamojo *-t-* iškritimo atsiradusi grupė *sk-l* negalėjo pakisti į *ks-l* jau vien todėl, kad tokia „metatezė“ veikia išimtinai morfemų sandūroje. Rekonstruojamoji forma **paveisklas* neatitinka šių morfonologinių sąlygų, kadangi grupė *sk* nei priklauso šakniai, nei eina prieš priebalsinį sufiksą.

Paprastesnis būtų aiškinimas, kad priebalsis *k* žodyje *pavéikslas* nepriklauso nei šakniai, nei sufiksui, o laikytinas epentetiniu elementu, atsiradusiu prieš grupę *sl* tada, kai prie šaknies (*pa*)*veid-* buvo prijungtas formantas *-slas*, taigi *pavéi-k-slas* < **paveislas* < **pa-veid-slas*.

Dėl leksinės morfemos *veid-* plg. lie. *véizdžiu* (**veizd-ju*) ← s. lie. *veizdu* < **uēid-dō*¹, *paveidùs*, ‘panašus’, *véidas* (SD s.v. *cera*, *oblicze*, *postać*, *postawa*, *twarz*) ir la. *veids* ‘Form, Aussehen’ : s.sl. *vidb* ‘veidas’, gr. *Ἐἰδος*, s.i. *védah* ‘pažintis’ (Fraenkel LEW 1212).

Dėl *k* įterpimo plg. lie. *vái-k-stas* greta *váistas*, t.y. **vaid-tas* < ide. **uoid-to-* (: **uēid-*) ‘Wissen’. Plg. su tuo pačiu apofonijos *o* laipsniu prūsų *waist* ‘wissen’ (**uaid-tei*), *waisnan* ‘Bericht’ (**uaid-snā-*) ir s.sl. *vědě* ‘jis žino’ (**uaidai*) greta *viždq*, *viděti* ‘veizdžiu, veizdėti’ (**uēid-iō*).

¹ Dėl *-dō* prezenso hipotezės, kilmės lie. *-zdu* iš **-d-dō*, taip pat dėl senojo statyvo su *-do-* atnaujinimo sufiksui *-i/-ėti* žr. Smoczyński W. On the Balto-Slavic present stems in *-dō* // Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. 1987. H. 48. S. 197–208.

Dėl sufikso *-sl-* po dentalinių šaknų plg. *žáįslas* < **žaid-slas* (: *žáįdė, žáįsti*); *kaįslas* < **kait-slas* (: *kaįto, kaįsti*); *keřslas* < **kert-slas* (: *keřta, kiřsti*); *versmė* < **vertsmė* < **verd-smė* (: *vėrda, virti*). Kad priebalsis *s* po *k* įterpimo gali būti išlaikytas, t. y. nealveolarizuotas į *š*, rodo *glúo(k)snis, lai(k)svas, vái(k)stas, dū(k)sėti* ir kiti pavyzdžiai. Šia prasme *pavėi-k-slas* tipo žodžių fonetinė raida skiriasi nuo lie. tarm. *pū-k-šlė* ir kitų atvejų, kurie implikuoja **pū-k-slė* kaip tarpinę grandį tarp *pūslė* (< **pūt-slė*) ir *pūkšlė*.

2. Lie. *paūkštis*

Lie. *paūkštis*, tarm. *paūkštė* įprasta sieti su šaknimi ide. **pū-* ‘blasen, wehen, anschwellen (machen)’ (Fraenkel LEW 554), nepaaiškinant nei lie. diftongo *au*, nei baigmens *-kštis*. ‘Paukščio’ pavadinimai giminiškose kalbose, kaip la. *putns*, gen. *putna* (plg. lie. tarm. *pūt-inas*) ir slavų **pūt-* (bažn. s.r. *pūt-ištъ* : lie. *put-ýtis*; bažn. s.r. *pūta*, r. *пмуца*, s.-ch. *ptīca*; s.sl. *pūt-en-bcb* ‘*νοσός*’, r. *пменѣу* ir t. t.), rodo, kad jų šaknys baigiasi priebalsiu *-t-*. Ta aplinkybė leidžia suponuoti lie. žodžiui *paūkšt-(is/ė)* priebalsinę šaknį **paut-*, kuri santykiauja su **put-* (la. *putns*, sl. **pūt-*) kaip normalusis apofonijos laipsnis su silpnuoju. Iš šios pradinės hipotezės plaukia trys tolimesnės:

1) Semantinė prielaida: *paūkštis* etimologiškai sietinas su lie. *paūtas* ‘ovum’; taigi šio darinio pirmykštė reikšmė greičiausiai buvo ‘būtybė, kuri išsikala iš kiaušinio’.

2) Darybinė prielaida: šaknis **paut-* buvo išplėsta sufiksu *-t-* (**paut-t-* > **paust-*)

3) Fonetinė prielaida: atsiradus priebalsių grupei *-st-* morfemų sandūroje, buvo įspraustase pentetinis priebalsis *-k-* (**paust-* > **pau-k-st-*) ir po to (*k*)*s* pakito į (*k*)*š* (**paukstis* > *paūkštis*).

Dėl paralelių čia suponuojamiems fonetiniams pakitimams plg.:

a) lie. *šáuķstas* < **šáu-k-stas* < **šauostas* < **šaud-tas*, – darinys iš intransyvinio prezenso kamieno **šau-da* ‘kišasi’, inf. **šau-ti* (plg. *šáu-d-yti* : *šáu-ti* : s.sl. *l-su-noti* ‘*ἐκφέειν*’. Be to, plg. *versmė* < **verd-smė* : *vėr-da, virti* (kitaip *šáuķšto* etimologiją aiškina A. Sabaliauskas, žr. B I 83).

b) lie. *namýķstis* (< **namy-k-stis* < **namystis*), kuris vestinas iš *ia-* kamieno singulatyvo **nam-yst-ia*, išriedėjusio iš kolektyvo *nam-ystà*.

c) lie. *pūkšlė* < **pū-k-slė* < *pūslė*, iš **pūt-slė* (plg. *pučiù, pūčiaũ, pūsti*).

d) lie. *vinkšna* < **vin-k-sna* < **vinsna* < **vinž-snā*, plg. slavų **vežъ* ‘Ulmus’ (**vinž-as*), le. *wiąz*, r. *вяз*, s.-ch. *věz, vèza* (Trautmann BSW 360).

e) lie. *kriķstas* < **kri-k-stas* < **kristas*, – skolinys iš s.r. *kr̥stō* (plg. la. *krist-ts/krusts*).

Kadangi lietuvių kalbos plote paplitusios gretiminės formos *paūkštis*, *paūkščio* ir *paūkštė*, *paūkštės*, natūraliai iškyla pirmykščio kamieno problema. Sprendžiant iš *paūkštė*, galima manyti, kad pirmykštė lytis buvo *-ti-* kamieno femininum (**paukštis*, *-ties* < **paut-ti-*), vėliau pertvarkyta pagal produktyvų *-ē-* linksniavimą. Vyriškosios giminės forma gali būti visai nesena.

3. Lie. *pesl̥ys* ‘Milvus’

Šis žodis iki šiol analizuojamas kaip **pet-slys* (ide. **pet-* ‘lėkti’), remiantis dariniais *keřslas* (**kert-slas*), *žąslai* (**žand-slai*) ir pan. (plg. Fraenkel LEW 579; Otrębski GJL II 109). Tokį aiškinimą sunkina dvi kliūtys. Pirma, šaknis ide. **pet-*, deja, nėra paliudyta nei slavų, nei baltų kalbose. Antra, net manant *pesl̥i* turint šaknį **pet-*, sunku būtų patikėti, kad tokio plėšraus paukščio pavadinimas būtų motyvuojamas reikšme ‘lėkti’, o ne ‘čiupti, griebti, draskyti’.

Dėl šių aplinkybių ieškotina alternatyvinė hipotezė. Atrodo, kad *pesl̥ys* galima skaidyti į **peš-slys*. Tai būtų *nomen agentis* iš veiksmažodžio lie. *pešù pèšti*, kuris turi pagrindines reikšmes ‘rauti plunksnas arba plaukus’, ‘tampyti už plaukų’ (LKŽ IX 874). Vadinasi, lie. *pesl̥ys* rekonstruotina pirmykštė reikšmė ‘paukštis, kuris griebia (peša) vištas ar kitus naminius paukščius’.

Tokios lie. kalbos formos, kaip *mėšlas* vietoj lauktinos pagal asimiliacijos dėsnį *mėslas* (< *mėž-slas*, plg. *mėžiu*, *mėžti*), rodo, kad motyvuotuose dariniuose veikia tendencija atstatyti šaknies elementą, kuris turėtų pakisti dėl vidinio sandžio. Realiai vartojama forma *pesl̥ys*, o ne **pešlys*, verčia daryti išvadą, jog šis žodis kalbėtojų nebėra siejamas su veiksmažodžiu *pèšti*, taigi ta prasme yra nemotyvuotas.

4. Lie. *nakvóti*

Čia sunkumų sudaro *-v-* presufiksinėje pozicijoje atsiradimas. Darinys, be jokių abejonių, susijęs su daiktavardžiu lie. *naktis*. Remiantis tuo, kad iš daiktavardžio *vākaras*, priklausančio tam pačiam semantiniam laukui kaip ir *naktis*, padarytas veiksmažodis gauna priesagą *-uoti* (*vakarúoti*), galima laukti tokio pat tipo denominatyvo **naktuoti*. Pastarojo pakitimas į faktiškai paliudytą *nakvóti* aiškintinas dviem fonetinėm prielaidom:

1) Konsonantizacija *u > u > v*: **naktúoti* > **naktųóti* > **nakvóti*. Tiesa, paskutinė forma yra paliudyta, bet tik iš dviejų Rytų Prūsijos šaltinių (LKŽ VIII 524); priebalsis *-t-* greičiausiai atstatytas vėliau pagal pamatinį žodį *naktis* (*nakvóti* - *nak-t-vóti*).

2) Priebalsių junginio *-ktv-*, kaip neatitinkančio lietuvių kalbos fonotaktinio modelio, supaprastinimas į *-kv-* (*naktv-óti* → *nakv-óti*).

Dėkoju doc. B. Stundžiai už pagalbą redaguojant šį straipsnį.